שיח הצבר המצוי בישראל

יובל נבו, עין צורים – yuval@ein-zurim.co.il

ערך: גידי נאמן

———————

תקציר: למרות שילידי ישראל משולים לצבר המצוי, הצבר הוא מין גר בישראל שהובא ממכסיקו, כנראה עוד במאה השש-עשרה לספירה. במאמר זה אני סוקר עדויות היסטוריות על תפוצתו בישראל, את השימושים השונים בצבר או בחלקיו לצרכי האדם, סוגיות שונות בהלכה היהודית לגבי הצבר, את תולדות הכנימה המהווה סכנה לקיום הצבר בישראל ובעולם ואת המלחמה הביולוגית במזיק.

———————————————————————————————————————

משפחת הצבריים מונה כ-100 סוגים וכ-1500 מינים, כאשר המשפחה כולה (למעט סוג אחד באפריקה) נפוצה בעיקר באזורים מדבריים באמריקה. **לצבר המצוי** שמות רבים בשפות שונות ובמקומות שונים. באנגליתPrickly Pear , בספרדית: איגו די-אדם (תאני אדם). בערבית: אלצ'בר, סאברס, סאברה, כוז. ביידיש: אפונטין-פייגע. בתימנית: בלס תורכי (תאנה תורכית). במרוקנית: הינדי"א (הודי), גרנינה (בעל גרעינים) (שמש 2014). מקורו של השם העברי של **הצבר המצוי** הוא כנראה עקב צבירת המים בגבעוליו הבשרניים, המסוגלים לקיים אותו לתקופות ארוכות (איור 1).

איור 1. צבר בפרק איילון. צילום: יובל נבו ©.

מוצאו של **הצבר המצוי** *Opuntia ficus-indica*, ברמות מכסיקו. לאחר הגעת הספרדים לאמריקה המרכזית, הם ייבאו משם, בין שאר האוצרות (זהב, כסף, סוכר, עגבניות, תפו"א, תירס וכו') גם מינים שונים ש שיחי צבר. מטרת הבאתו (למעשה- הברחתו) של שיח הצבר לאירופה הייתה בעיקר כנימת הקוצ'ניל שגדלה על ענפיו, שממנה ייצרו צבע אדום. שמו בערבית "קרמיז" כמו הצבע שמפיקים מכנימת המגן שעל עצי האלון. הצבע שהופק מהכנימות *Dactylopius coccus* נחשב מוצר יקר מאין כמוהו. הספרדים עשו מאמצים אדירים כדי לשמור לעצמם את בלעדיות הייצור ואסרו על הוצאה של כנימות חיות ממקסיקו. אבל בשלהי המאה ה-18, ככל הנראה, הצליחו להבריח את הכנימה אל מחוץ לגבולות מקסיקו, ותעשיית הצבע של הכנימה התפשטה ברחבי העולם וגם במזרח התיכון. במצרים גידלו את הכנימה, ונראה כי בתקופת השלטון המצרי בארץ ישראל (1831-1840) הגיע הגידול גם לאזורנו. זאת במקביל לגידולי תעשייה נוספים ובהם כותנה, אינדיגו, קני סוכר ותות. תעשייה זו התמוטטה עם הפיתוח של צבעים סינתטיים במחצית השנייה של המאה ה-19. גם ללא תעשיית הצבע המשיך הצבר למלא תפקידים חשובים במשק הארצישראלי. משוכות צבר מילאו תפקיד חשוב כגדר חיה וסימנו גבולות של חלקות ובעלות על קרקע. במלחמת העולם הראשונה (1917-8) נכשלו הבריטים בהתקפה הראשונה על העיר עזה, ובין שאר הסיבות לכישלון האשימו הבריטים את משוכות הצבר הסבוכות שהקיפו אותה (שקולניק 2016).

הצבר מופיע בתיאורים ובציורים רבים של נוסעים שביקרו בארץ-ישראל במהלך השנים. הרוזן של וולני (שם העט של קונסטנטן-פרנסואה שסבף דה לה ג'ירודה) מזכיר אותו ברשמי מסעו באזור החוף הסורי (וולני 1996). ר' יהוסף שווארץ במאה ה-19' מדווח על שימוש בצבע שהופק מכנימת הצבר וכונה בשם: "קירמיז נאצארי". (שמש 2014). קצין הימייה האמריקאי ויליאם פרנסיס לינץ' הביא משלחת אמריקאית לחקור את ים-המלח בשנת

1847-8. בספרו הוא תיאר את העיר יפו שהיא בנויה על מדרונה של גבעה הנוטה לעבר הים במערב, ובמזרח מישור של פרדסי תפוזים וחורשות תות, המופרדים אלה מאלה באמצעות משוכות צבר, שגובהן 15 רגל. (שמש 2001). חוקר הטבע, הכומר הנרי בייקר טריסטראם, שביקר בארץ ישראל באמצע המאה ה-19, תאר את הסיבה העיקרית לגידול משוכות צבר על הר עיבל. הוא כותב שהמדרונות היו מכוסים עד לגובה מסוים בצבר בלי קוצים, שמגדלים אותו כדי שישמש מזון לכנימה שמפיקים ממנה את צבע השני. (טריסטרם 1975). ישעיהו פרס בספרו 'ארץ ישראל וסוריה הדרומית, ספרי מסעות' כתב ששיחי הצבר שהובא מקליפורניה, משמשים כגדרות מסביב לשדות במישור, לכרמים ולפרדסים. הוא מוסיף שהפרות נאכלים כשהם טריים מטל הבוקר וערבים לחך. הוא מציין שהישוב היהודי גידל מין צבר בלי קוצים שעליו-ענפיו משמשים מאכל לבהמות. לגבי יפו הוא כותב שהיא עטופה בשלושה צדדים בים של פרדסים וגנים ובין הפרדסים המוקפים בשיחי צבר (פרס 1921). בירושלים, ליד שער האשפות, נטעו שיחי צבר כדי למנוע את שפיכת אשפה באזור שהיה נטוש זמן רב (איורים 4-2) (לונץ 1896). במאורעות 9-1936 עקרו אותם הבריטים כדי למנוע הסתתרות פורעים ערבים שפגעו ביהודים בדרכם לכותל.

איור 2 (מימין). צברים ברחוב המוביל אל שער האשפות בתוך ירושלים (התמונה באדיבות תמר הירדני). איור 3 (במרכז). צברים ברחוב המוביל אל שער האשפות בתוך ירושלים (התמונה באדיבות תמר הירדני). איור 4 (משמאל). צברים ברחוב המוביל אל שער האשפות בתוך ירושלים (צילום: צ'רלס בירשטאדט, 1872).

ציירים רבים ציירו את הצבר הארצישראלי. הצייר והטייל הסקוטי דיוויד רוברטס במאה ה-19 (איור 5), ואן דה ולדה (איור 6), האנט (איור 7), ברטלט (איור 8), הציירים הישראלים נחום גוטמן, ראובן רובין, יוחנן סימון, ועוד אומנים רבים.

אי

ור 5. צברים ליד עזה (ציור של דיוויד רוברטס).

איור 6. (מימין) צברים בנצרת 1851, ואן דה ולדה (מתוך ציירים וציוריה של א"י במאה ה19, יהושע בן-אריה).
איור 7. (במרכז) צברים בנצרת 1854,1860, האנט (מתוך ציירים וציוריה של א"י במאה ה19, יהושע בן-אריה).
איור 8. (משמאל) צברים ליד נצרת, 1847 (ציור של ויליאם הנרי ברטלט).

בישראל הצבר מייצג את מיתוס העברי-ישראלי החדש, שהוא עוקצני ומחוצף מבחוץ אך טוב לב ומתוק מבפנים. המשורר והמתרגם חנניה רייכמן פרסם ב-1931, ב 'דבר לילדים' את המדור 'צברינו חמודים ועוקצנים', והכינוי זכה לכבוד ולהערכה גם בזכות מדורו. ספרו של הסוציולוג, פרופסור עוז אלמוג, 'הצבר- דיוקן', הוא מחקר חלוצי ומקיף שבחן את דמות הצבר, סמליו, הווייתו ותרבותו. צופנים תרבותיים שהפכו למיתוסים – הקומזיץ, הבלורית, הדוגריות, ההגשמה, הדווקא, הסמוך, ועוד רבים אחרים נבדקו לעומקם ומשולבו בדיוקן מורכב ורב פנים של הגרעין הדורי. בתקציר הספר כתוב: "מי שנועדו למעמד גולת הכותרת של המהפכה הציונית, לאברכיה של הדת הציונית החילונית מתגלים כיצורים רבי סתירות פנימיות, חסידים נלהבים שמעולם לא חדלו למרוד." (אלמוג 1997). מוקי צור כתב את

המבוא לספר 'ואישונים זורחים מתוך העלטה', על גדעון פלאי, לוחם הפלמ"ח שנפל בקרבות הקסטל, שם הוא התייחס לגדעון פלאי ולעולם הצברים (רונסון ושפנייר 2021).

צבר מצוי בישראל. מימין: כנימת אצברית כנקודות לבנות תוקפת את שיחי הצבר בצפון ישראל.
משמאל: גושי צבר מצוי אשר התמוטטו ומתו כצוצאה מתקיפת האצברית. צילם צביקה מנדל ©

שאול טשרניחובסקי, בשירו 'הו ארצי מולדתי ראה בצבר "גדר-קו-צבר רשע", ולעמתו עוזי חיטמן ראה בו את סמל ארץ ילדותו: " ביום שבו לקחו לי את ארץ הצבר".

הוי ארצי מולדתי

מילים: שאול טשרניחובסקי [כתיבה: 1933]

הוֹי, אַרְצִי, מוֹלַדְתִּי

הַר טְרָשִׁים קֵרֵחַ

עֵדֶר עֶלְפָּה, שֶׂה וּגְדִי

זְהַב הָדָר שָׁמֵחַ.

מִנְזָרִים, גַּל, מַצֵּבָה

כִּפּוֹת טִיט עַל בַּיִת

מוֹשָׁבָה לֹא נוֹשָׁבָה

זַיִת אֵצֶל זַיִת.

אֶרֶץ, אֶרֶץ מוֹלַדְתִּי

דֶּקֶל רַב כַּפַּיִם

גֶּדֶר-קַו-צַבָּר רָשָׁע

נַחַל כְּמַהּ-הַמַּיִם.

רֵיחַ פַּרְדֵּסִי אָבִיב

שִׁיר צְלִצַל גַּמָּלִת

חֵיל חוֹלוֹת לַיָּם סָבִיב

צֵל שִׁקְמָה נוֹפֶלֶת.

ארץ הצבר

מילים ולחן: עוזי חיטמן

ארץ ושמיים ירק ומדבר

ליד מגדל של מים בין שבילי עפר

שם אני נולדתי, שם ליבי נשבר

ביום שבו לקחו לי את ארץ הצבר.

בנרטיב הפלשתינאי מייצג שיח הצבר את הכפרים שננטשו ב 1948. שם היה הצבר אמצעי לגידור שטחים וחלקות, וכן לאכילה על-ידי בני-האדם והבהמות. אחמד יאסין, תושב הכפר

עסירה א-שמלייה ליד שכם, בהרי השומרון, החליט ב 2015, כי הצברים הגדלים בתוך ומסביב לכפרו ישמשו לו לוחות ציור. הוא הבין כי באמצעותם יוכל לספר באופן מדויק מה עובר על הפלסטינים ואיך הם חיים. הציור האהוב עליו מכל הוא זה של שני תינוקות בני יומם, אחד נם בזרועות אמו והאחר יונק משדה. ידי האם המחבקות את התינוק היונק נראות, ממבט על, כמו מנעול ללא מפתח. מוטיב המפתח שכיח בציוריו של אחמד. לדבריו של אחמד "זה מפתח השיבה" ולדבריו "המפתח הוא גם התקווה." (איור 9).

איור 9. ציור על צבר, אחמד יאסין (מתוך: אל-מוניטור).

בשנים האחרונות פותחו בישראל זני צבר נטולי- או דלי-קוצים, וכן זנים שאפשר לאכול את עליהם. בישראל מגדלים שיחי צבר למאכל על-פני 3,500 דונם בין דימונה לירוחם ובפיתחת-שלום. הזן הנאכל הנפוץ הוא **עופר** דל קוצים, בעל פרי כתום. אך ישנם זנים חדשים נוספים כמו **רזי** שהוא בעל פרי ירוק, קוצני ומתוק. לפרי הצבר יש תכונות-על הנחשבות כבעלות סגולות רפואיות כמו: מניעה של השמנת-יתר, הקלה של בעיות-עיכול וקיבה, השפעה על סוגי סרטן שונים, הורדה של רמת הכולסטרול והוא בעל סיבים תזונתיים מסיסים (שדה 2022).

השימושים בפרי הצבר ועליו הירוקים, הנקראים בספרדית 'נופל', כמזון הם רבים. ניתן לשלבם בסלט ירקות או סלט פרות, כבסיס לרטבים, להכנת מרקים ותבשילים, חטיפים, משקאות או קינוחים. הנופל מהווה גם מקור מזון לחיות משק. על פי הערכות, צפוי צמח הצבר להוות בסיס לייצור מזון מעובד במגוון תעשיות מזון. לאחרונה נכנסו לשימוש טכניקות עיבוד מזון חדשניות ומגוונות המאפשרות לצרוך אותו כטרי, קפוא, כבוש, מבושל, או מיובש

כאבקה. באמצעות הטכנולוגיה של ייבוש בהקפאה, הוא יכול לשמש כתוסף מזון משומר בחל חיי מדף ארוכים, ללא אבדן היתרונות של הצמח הטרי. מבחינה תזונתית, הסברס והנופל מהווים מקור מצוין לסיבים, ויטמינים, מינרלים, חומצות אמינו וחלבונים, וכל לנוגדי חמצון שונים. בשל תכולת הסיבים והחלבון הגבוהות של הצבר, תכולת השומן הנמוכה בו, ועידוד פעילות מערכת החיסון, נצברות לאחרונה עדויות לפיהן ניתן ליחס לו סגולות של מזון-על, ובמיוחד לפירות האדומים והסגולים, בשל הפיגמנט המצוי בו (ביטון 2017).

מלבד היותו סמל וחלק מנוף המורשת של ישראל, לצבר יש גם חשיבות רבה כגידול חקלאי. קל מאוד לגדל אותו והוא מסוגל לצמוח בבתי גידול מדבריים ומסתפק במעט במים שאיכותם נמוכה. זרעיו אינם נובטים בטבע בישראל ולכן אין סכנה שאוכלוסיותיו יתפרצו ויתפשטו על חשבון הצמחייה הטבעית. מפירות הצבר אפשר להכין מטעמים, וגבעולים של זני צבר חסרי קוצים משמשים מזון טוב לצאן ובקר. בניסיון להאכיל פרות בעלי הקקטוס, התברר שצריך לקטוף את העלים רק בשעות הבוקר, כי בשעות הצהריים והלאה נוצר בעלים חומר המזיק לבעלי החיים.

בקיץ 2013 נצפתה לראשונה כנימת מגן על גבי שיחי צבר בצפון הארץ, בעיקר בעמק החולה ואצבע הגליל. הכנימה זוהתה **כאָצבָרית ממאירה** *Dactylopius opuntiae*, כנימה טפילית שמוצאה במקסיקו. היא החלה להתרבות במהירות ולגרום נזק לשיחי הצבר. בשיחי צבר נגועים, מכוסים הגבעולים והפירות בכנימות אדומות העטויות במעטה שעווה לבן. גבעולי צבר, המכוסים בצפיפות בכנימות, מצהיבים ומתייבשים, ולאחר כמה חודשים השיחים מתים. בדרום אפריקה ובאוסטרליה משתמשים בכנימה זו להדברה ביולוגית של מיני צבר פולשים. נזקי האצברית ניכרים בעיקר במקומות אחדים בגולן ובגליל העליון, וקיים חשש שמשם תתפשט לשאר אזורי הארץ. מלבד שיחי הצבר הגדלים במקומות שנטעו בעבר על-ידי הערבים, ישנן כיום חוות מסחריות לגידול של פרי הצבר במרכז הארץ ובדרומה (שקולניק 2016, עמר 2017, מנדל ושות 2018, קק"ל אתר אינטרנט).

איור 10. אצברית ממאירה, כנימה המחסלת את שיחי הצבר. (מתוך קק"ל אתר אינטרנט).

בארץ מוצאה, יש **לאצברית** שני אויבים טבעיים שאינם חיים בישראל: חיפושית ממין קרוב ל"פרת משה רבנו" מושית השבע, המושית המקסיקנית *Hyperaspis trifurcata*, ומין של זבוב טורף מקסיקני אף הוא. עד להשגת אישורים להכנסתם לארץ לצורך הדברה ביולוגית, הוחלט לנסות את כוחה של החיפושית המקומית .באפריל 2014 פוזרו ב־30 מוקדים ברחבי הצפון כ־150 חיפושיות מושית מסוג **קריפטולמוס** *Cryptolaemus montrouzieri* לאחר זמן הסתבר שהחיפושיות המקומיות לא הצליחו לבלום את התפשטות התופעה. ביוני 2018 נצפה שיפור משמעותי בשיחי הצבר שקלטו את החיפושית, המושית המקסיקנית *Hyperaspis trifurcata*, והוחלט להרחיב את הניסוי הביולוגי. לחיפושיות המקסיקניות הצטרף אויב טבעי נוסף של האצברית, הזבוב המקסיקני בשם *Leucopis Bellula* (שקולניק 2016, עמר 2017, מנדל ושות 2018, קק"ל אתר אינטרנט).

ברפואה העממית משתמשים רבות בעלים ובפרי הצבר. בצפון אפריקה, תוניס ובלוב נהגו לחמם את הענפים הבשרניים על גחלים, למרוח עליהם חמאה ולחבוש בהם את הבטן כתרופה לדימומים פנימיים. בפרחים ובפרי השתמשו כתרופה לשלשול, דיזנטריה ומחלות דרכי השתן. מקליפת הפרי הכינו משחה ומרחו אותה על הראש לחיסול ביצי הכינים. בתימן, השתמשו בג'לטין שבפרקי השיח לטיפול בגזזת. בארץ-ישראל, חיממו החלקים הבשרניים על גחלים והניחו אותם על גב כואב. קילפו וחשפו את התוכן הבשרני, לאחר מעיכה קבלו ג'לטין טרי, שבו השתמשו כתרופה לכוויות, עור מודלק, פצעים ופצעונים (קריספיל 2000).

כמה רופאים יהודיים במאה 16-17 הזכירו את הצבר כסיוע לבעיות רפואיות. רבי חיים ויטאל (צפת, מאה 16) מנה אותו בין חומרי מריחה לאזורים כואבים ולטיפול בטחורים.

למחלת ה"שיאטיקא"- כאבים בעצם הירך- להכין כדורים מצבר וממור. רבי רפאל מרדכי מלכי (ירושלים, מאה 17) תיאר את מיץ הענפים מהצבר כירוק מבהיק וזך כזכוכית והמליץ על הכנת תרופות לכאב ראש, נזלת, וניקוי הקיבה והחזה (בניהו 1987). רבי דוד סילבה שחי במאות ה 16-17 תיאר את הצבר ואופיו הרפואי. שמו בלעז אלואוי אסיבר ובערבית אלצבר, טבעו חם ויבש, הוא ממרק הלחות ומחזיק איברים חלושים (שמש 2001).

בדיון ההלכתי על הצבר, לגבי עורלה וברכות היו כמה גישות: בברכת "בורא פרי העץ", עורלה וברכת "שהחיינו", צידדו: ר' רפאל מיוחס בן שמואל מירושלים, ר' יהודה בן אפרים נבון מי-ם, הרב יחיא קפאח מצנעא ונכדו הרב יוסף קפאח מי-ם, ר' משה טולדנו מקזבלנקה, ר' משה כהן שאולי, הרב הראשי לישראל והראשון לציון ב"צ מאיר חי עוזיאל, הרב הראשי והראשון לציון יוסף עובדיה. הרב אברהם חיים נאה מחברון, המהרי"ל דיסקין מי-ם. וכן רבים מהפוסקים היום. בברכת "בורא פרי האדמה" צידדו רוב רבני תימן, ר' משה מלכה מפ"ת ור' מיכאל פרץ, רבה של מכסיקו (שמש 2014).

מקורות ספרות

אלמוג ע 1997 הצבר – דיוקן, עוז אלמוג, עם עובד, תל אביב.
ביטון ד 2017 הצבר – צמח העתיד לתזונה בריאה, להתמודדות עם השמנת היתר ומחלת הסוכרת. נחקר ונערך ע"י: דוד ביטון, MPH, Med.Sc.B ובמהלך לימודי MD עבור: חוות צברי אורלי.
בניהו מ 1987תשמ"ז אסופות, הוצאת יד הרב ניסים.
וולני ק פ ש 1996. מסע במצרים ובסוריה, 5-1872. מוסד ביאליק והוצאת יד בן צבי.
טריסטרם ה ב 1975. מסע בארץ ישראל, יומן 1864-1863. מוסד ביאליק.
לונץ א מ 1896 פרחי ארץ הקדושה. דפוס א מ לונץ.
מנדל צ, פרוטאסוב א, גולן ע ונוספים 2018 את הצְבָרים לא יכניעו – הדברה ביולוגית בעזרת הכנימה אצברית ממאירה, אקולוגיה וסביבה 9.
עמר ז 2017 התרעת צבע אדום, הכנימה שהעלתה את הצבר והכנימה שמאיימת לחסלו. עת-מול 251 יד בן-צבי.
פרס י 1921 תרפ"א. ארץ ישראל וסוריה הדרומית, ספר המסעות, ירושלים-ברלין-וינה הוצאת בנימין פרץ.
קק"ל שימוש בחיפושית להדברת הכנימה שפוגעת בשיחי הצבר. אתר אינטרנט.
קריספיל נ 2000 תשס"א המדריך השלם לצמחי מרפא בארץ ובעולם, הד ארצי, אור

יהודה.
רונסון י ושפנייריי 2021 ואישונים זורחים מתוך העלטה, הוצאת ראובן מס.
שדה י 2022 בלוג שירת השדה https://www.shiratsade.com/blog1.
שמש א א 2001 תשס"א עדויות הסטוריות להתאזרחותו של הצבר בארץ-ישראל במאות האחרונות, בתוך: מחקרי יהודה ושומרון, הקובץ העשירי, מכון מחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל.
שמש א א 2014 תשע"ד. צמחים, מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות 1492-2000, אוניברסיטת אריאל.
שקולניק י 2016 מי יגן על הצבר? אתר אינטרנט eירוק.

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

לציטוט: נבו י 2022 שיח הצבר המצוי בישראל כתב עת "כלנית" מספר 8
https://www.kalanit.org.il/?p=52921&preview=true

==========